Samer på ville veger?

Om "levende utstillinger", antropologi og vitenskapelige praksiser

CATHRINE BAGLO*

Title: Savages in the city? About the living exhibitions of Saami, anthropology and scientific practices.

Abstract: *During the 19th century, new practices emerge in the western representation of cultural otherness. One of these – whose importance is often disregarded by Academia, was the practice of exhibition of living "natives" in zoological gardens, amusement parks and circuses. By seeing these exhibitions as 'immutable mobiles', I am trying to demonstrate how these became instrumental for the "success" of racial discourse, by contributing to moving facts around to make them take on an apparent universality.*

Keywords: Live exhibitions, representations of cultural otherness, ANT, immutable mobiles.

"Facts and machines are like trains, electricity, packages of computer bytes or frozen vegetables: they can go everywhere as long as the track along which they travel is not interrupted in the slightest". (Latour 1987: 250)

I løpet 1800-tallet vokser det fram en ny praksis for hvordan man i den vestlige verden framstilte fremmede folkeslag, og det man etter hvert hadde begynt å tenke på som "primitive" mennesker. Et karakteristisk trekk ved denne nye praksisen var at levende mennesker ble gjort til utstillingsobjekter. Representanter for antatt eksotiske og primitive folkeslag ble brakt til vesten der de ble framstilt og gjort tilgjengelig i et helt nytt, offentlig rom (Corbey 1995, Lidchi 1997, Kirshenblatt-Gimblett 1998). Også samer ble objekter i denne nye formidlinga av kulturell forskjellighet. I perio-

den 1822-1934 ble mer enn 350 samer fra Norge, Sverige og Finland vist fram på ulike "urbane scener" i Europa og USA (se for eksempel Broberg 1981-82, Gjestrum 1995, Baglo 2001, 2005). Dette skjedde dels gjennom de såkalte verdensutstillingene som ble arrangert av de store kolonimaktene i Nord-Amerika og Europa fra og med 1850-tallet (i kjølvann av disse ble det også arrangert mindre utstillinger i hele den vestlige verden). Langt hyppigere var imidlertid framvisninger av "naturfolk" i dyrehager, fornøylesparker, sirkus og museum av ulike slag. Særlig betydningsfull i denne sammenheng var den tyske dyrehandleren Carl Hagenbeck og hans såkalte "völker-schauen" (folkeutstillinger) eller "antropologisk-zoologiske" utstillinger. I mer enn 50 år, nærmere bestemt fra 1874-1931,

4 var Hagenbeck Europas viktigste aktør i utstillinga av mennesker (Gjestrum 1995, Rothfels 2002).

Disse utstillingene hadde en bredde og et publikum som først ble overgått av moderne elektroniske medier som radio og tv. Og det er som massemedium og visuell teknologi at denne nye utstillingspraksisen får sin spesielle betydning – for i likhet med andre samtidig tilkomne massemedier som det moderne museet og fotografiet kom de levende utstillingene til å formidle et særskilt og normaliserende blikk på andre kulturer. Men til forskjell fra den etter hvert omfattende litteraturen om de konvensjonelle museenes (og etter hvert også fotografiets) rolle i konstruksjonen av kulturelle stereotypier, er det derfor litt av et paradoks at den til tider svært utbredte praksisen med utstillinga av levende mennesker har blitt viet så lite oppmerksomhet. Den svenske idehistorikeren Gunnar Broberg som er den eneste som har skrevet mer inngående om samisk deltakelse på disse utstillingene (og som jeg har lånt tittelen til denne artikkelen fra), uttrykte for 25 år siden følgende ”sikkert har millioner samlats vid dessa visningar, men særeget nog saknas varje historikk över av rörelsen” (Broberg 1981-82: 48). På grunn av sin evne til ”å snakke til øyet” skulle de levende utstillingene bidra til å effektivt sirkulere og sementere et særskilt bilde av blant annet samer, et bilde som både hentet mening fra – og ga mening til – datidas kultursyn og raseteorier. På denne måten var de levende utstillingene mye mer enn en refleksjon av rasistiske og sosialdarwinistiske forestillinger. De bidro også til at disse forestillingene ble oppfattet som realiteter. Bare fåtallet leste, eller hadde forutsetninger for å lese, publikasjonene til Virchow og Berlin antropologiske selskap, som vi snart skal høre om. Langt flere hadde muligheten til

å besøke en levende utstilling. Diffuse og abstrakte kategorier som evolusjon, forhistorie, biologi og rase ble konkretisert og gjort om til en kjensgjerning gjennom utstillingene. Man kunne med selvsyn se hvor primitive og biologisk laverestående de utstilte folka var, og utstillinger i dyrehager ga – uten at noen sa det direkte – en effektiv påminnelse om deres ”naturlige” tilhørighet.

Et annet karakteristisk trekk ved denne praksisen var at de levende utstillingene i en periode også kom til å fungere som feltlaboratorium for etnografiske og fysisk antropologiske undersøkelser. Mens seinere antropologer reiste ut i verden, spesielt etter at den deltaende observasjonen ble et disiplinært kategorisk imperativ, kom ”de andre” her til oss. I kontrast til det seinere feltarbeidet, og den ”normale” oppdagelsesreisens retning, kom de fremmede og til dels den fremmede verden til forskerne. I denne artikkelen ønsker jeg å se nærmere på denne ”omvendte reisen” og det særskilte synet på samene og andre ”primitive” som denne praksisen produserte. Jeg vil se på utstillingene og virksomheten knyttet til dem som steder for produksjonen av ”inskrripsjoner”. Begrepet er hentet fra vitenskapssosiologen Bruno Latour og innebærer alle typer omannelser en enhet undergår for at den skal materialisere seg i et tegn, en figur, eller et dokument som kan benyttes direkte av andre (Latour 1987, Latour 1999). Helt sentralt for Latour, og tilnærminga Aktør - Nettverk- Teori (ANT), er oppfatninga om at vitenskapen produserer både sine objekter og seg sjøl gjennom komplekse relasjoner (nettverk) der bestemte inskripsjonsanretninger og praksiser inngår (Law 2004: 21, Johnsen 2004: 48). Med dette som utgangspunkt ønsker jeg mer konkret å se nærmere på forholdet mellom Carl Hagenbeck's antropologisk-zoologiske

utstillinger og Berlin antropologiske selskap i tida 1875-1900. Videre ønsker jeg å se på forholdet mellom disse stedene og overføringa av kunnskap mellom "her" og "der". Et sentralt begrep vil være uforanderlige, flyttbare mekanismer (*immutable mobiles*) som muliggjør handling uavhengig av tid og rom (Latour 1987, 1999, Johnsen 2004).

CARL HAGENBECKS ANTROPOLOGISK-ZOOLOGISKE UTSTILLINGER

Dyrehandler Carl Hagenbeck (1844-1913) hadde i 1874 nettopp tatt over farens firma som i en årrekke hadde drevet med handel og utstilling av eksotiske dyr i det som etter hvert ble til Hagenbecks dyrehage i Hamburg. Forretningen går ikke lenger så godt, og Hagenbeck innser at den må utvides på en eller annen måte. Etter forslag fra dyremaleren Leutemann om at det sikkert ville skape begeistring om en lappfamilie "med hele sit Husudstyr" fulgte med reinsdyrene han allikevel hadde tenkt å innføre for å forsyne andre dyrehager, engasjerer han også for første gang mennesker, nærmere bestemt 6 samer fra Karesuando og Tromsø, til å delta i utstillinga (Hagenbeck 1911: 47-48, Leutemann 1875: 742, Virchow 1875: 225-30). På dette tidspunkt hadde en gruppe samer fra Malå i Vesterbotten samt en gruppe samer, angivelig fra Varanger, allerede reist rundt på utstillinger i Tyskland og Østerrike i et par år. I tillegg hadde en gruppe svenske samer, deriblant samejenta "Didu", i flere år blitt framvist i fornøylesparken Prater blant annet i forbindelse med verdensutstillinga i Wien i 1873. Disse utstillingene hadde til felles at de alle var arrangert av "Frøken Willardt" og "Herr Böhle" (Manker 1939: 211, Broberg 1981-82: 32-33, Ecker 1877: 5-

14, Leutemann 1875: 742, Schwarz 2001: 21). Det ble imidlertid reist tvil ved autentisiteten til disse utstillingene. Enkelte påpekte at samene bar falske drakter og at de hadde blitt altfor "siviliserte" ved at de både røykte og drakk. I debatten rundt dette påkalte man gjerne faglige autoriteter - som Gustaf von Düben, professor i anatomi og fysiologi i Stockholm og sin tids fremste ekspert på samisk antropologi og historie - som garantister (Ecker 1878: 6). Hagenbecks utstillinger ble derimot framholdt av både ham og andre som "ekte".

Samene fra Tromsø og Karesuando ankommer Hamburg med dampbåt i midten av september samme år, i 1874. Etter en strabasøs tur med reinsdyrene gjennom byens gater blir de installert ute i bakgården i dyrehagen som da ennå befant seg i en bygård i bydelen St. Pauli, med "telt, våpen, sleder og hele sit Husudstyr" - som i en tro Kopi av Naturlivet "som Hagenbeck skriver i sine memoarer vel 30 år seinere. Hagenbeck skriver videre:

Det var en Fornøyelse at se, hvorledes de indfangede Rendyrene ved Hjælp af en Kasteløkke, hvor behændigt de tumlede med Slæderne, og paa hvor hensigtsmæssig en Maade Opbygningen og Nedtagningen af telterne gik for sig. Stor interesse vakte hver Gang "Renernes Malkning, og den lille Lappekone gjorde ligefrem Furore, naar hun i sin Naivitet og uden at lade sig forstyrre af Publikums Tilstedeværelse gav sit Pattebarn Bryst. Vore Gæster var uforfalskede Naturmennesker". (Hagenbeck 1911: 49)

Utstillinga ble en stor suksess. Allerede tidlig om morgenen på åpningsdagen begynte tilstrømminga av publikum, og det i et sånt omfang at arrangøren snart måtte åpne en ekstra inngang til eiendommen og tilkalle politi for å holde orden på massene. Noen uker seinere,

6 "da hele Hamborg hadde sett våre Lapper", reiste Hagenbeck sjøl rundt med dem til Berlin og Leipzig (Hagenbeck 1911: 49-50).

Hagenbecks suksess med samegruppa, det "første Forsøg paa en antropologisk-zoologisk Udstilling", som han selv skriver, ga mersmak:

Isen var saa at sige brudt, og jeg var bleven overbevist om, at den Slags Fremstillinger vilde finde Anklang hos Publikum paa Grund af deres store, instruktive Værdi. Jeg saa mig i Tankerne om efter andre Folkeslag, som det kunde være værd at udstille. (Hagenbeck 1911: 50)

Det neste Hagenbeck foretok seg var å gi en av sine mange dyrefangere, Bernard Cohn i Sudan, oppdraget med "at hverve mig et Antal af de interessantest mulige Indfødte [...] og at overføre dem til Tyskland sammen med deres Dyr, Telte, Husgeraad og Jagtredskaber" (ibid. 1911: 50). Sommeren 1876 ankommer Cohn Hamburg med Hagenbeck's andre utstilling av mennesker. I følge Hagenbeck sjøl var det særlig to medlemmer av troppe som gjorde inntrykk. Den ene var en ung "kæmpemæssig Jæger" som "hærgede de europæiske Dams Hjerter og syntes heller ikke selv ufølsom overfor de blegansigtede Skønnes Yndigheder", den andre var den vakre Hadjide, "den første Nubierinde, som hade naaet til Europa" (ibid. 1911: 51). Også denne utstillinga var en stor suksess:

Forevisningen af Karavanen i dens Helhed blev en Sensation af første Rang. Gæsterne frembød ved Udmukningen af deres egne vilde Personer, ved deres Dyr, Telte Husgeraad og Jagtredskaber et højest interessant antropologis-zoologisk Billede fra Sudan. (Ibid. 1911: 51)

Hagenbeck engasjerte en utvidet utgave av

den samme gruppen på nytt året etter, og fjorårets suksessfylte turné med utstillinger i dyrehager i Düsseldorf, Breslau og Paris, hele tida med utgangspunkt i Hamburg, ble ytterligere utvidet til også å omfatte Frankfurt, Dresden, Berlin og det nyåpnede Alexandra-palasset i London (ibid. 1911: 50-51). Etter utstillinga av samer og sudanesere går det slag i slag. I rekke og rad ankommer nå grønlendere, somaliere, indiere, patagoniere, ildlendinger, srilankesere, araukanere, australske aboriginer, kalmukker og samer. Sommersesongen ble fylt opp med utstillinger av folk fra den sørlige halvkule, mens samer, inuitter, kalmukker og andre trakk publikum i vinterhalvåret. I løpet av perioden 1874-1931 deltok minimum 1634 voksne og barn fra hele den ikke-vestlige verden på utstillinger i regi av Carl Hagenbeck. Den største utstillinga, "Ceylondorf" (1908), talte over 400 deltakere (Thode-Arora 1989: 168-175). Av dette totale antallet var i alle fall rundt 150 samer. Snart skaffet Hagenbeck seg også en norsk agent, ishavsskipperen (Johan) Adrian Jacobsen fra Risøya utenfor Tromsø. Etter hvert får han også en finsk agent, Aleko Lilius.

På denne måten skulle Hagenbeck bidra til å etablere en infrastruktur for turnevirksomheten til utstillingene av mennesker som gjorde at disse stedene ble sentrale knutepunkt i et omfattende nettverk av produksjon av kunnskap om samene og andre. Dette nettverket var konstituert av de elementene som vant troverdighet hos forskerne, og besto som vi skal se både av ikke-menneskelige og menneskelige aktører. Hamburg, Paris, London og ikke minst Berlin skulle i særlig grad bli "sirkulasjonssentre" (Latour 1987: 222), steder hvor materielle inskripsjoner ble samlet, oversatt og kombinert, her ble samer og andre framstilt, fotografert, studert og målt. På den-

ne måten ble koloniale periferier, som Same-land og samene, gjort tilstedeværende eller ”brakt inn” i storbyene gjennom nettverket uten at vitenskaperne sjøl trengte å reise dit. Ny kunnskap skulle bli produsert med disse inskripsjonene som utgangspunkt. Den vitenskapelige praksisen handlet først og fremst om å mobilisere ressurser som støttet opp om troverdigheten til denne kunnskapen som helhet (Schaanning 1997: 223).

IMMUTABLE MOBILES

Med oppkomsten av antropologi som en vitenskapelig disiplin kom de levende utstillingene også i en fase til å fungere som feltlaboratorium for en rekke ulike etnografiske og fysisk antropologiske undersøkelser. Kontekst var ennå ikke avgjørende for empirisk kunnskap som man antok kunne leses direkte ut av objektet (Svestad 1995: 188-189). Å se var å vite, tingene talte for seg selv. ”Fakta” framkommet gjennom systematisk observasjon ble sett på som tolkningsfrie refleksjoner av naturen (Dias 1998: 40). Når det gjelder de fysisk antropologiske undersøkelsene ble menneskene både undersøkt på stedet der de ble utstilt, for eksempel i dyrehagen, og brakt inn til vitenskapelige institusjoner, særlig Berlin Selskap for Antropologi, Etnologi og Forhistorie. I 1897 ble 6 inuitter fra Nord-Grønland brakt til New York som studieobjekt for forskerne på initiativ fra den kjente antropologen Franz Boaz (1858-1942), som på denne måten selv slapp å dra til Grønland. ”Det vil gjøre oss i stand til”, skrev Boaz, ”på en makelig måte å skaffe oss informasjon av største vitenskapelige betydning” (Harper 1986: 33).

Både for vitenskapen og politiske imperier var problemet å bringe tilbake, få oversikt over

eller kontroll med noe som befant seg langt unna. Løsningen var selvsagt å finne opp midler – typologier, tabeller, diagrammer, plansjer, fotografier, (etnografiske) samlinger – som gjorde denne kunnskapen *mobil*. Videre måtte man holde kunnskapen *stabil* slik at den kunne flyttes fram og tilbake gjennom nettverket uten ”forstyrrelse, fordervelse og oppløsning”. Til sist måtte man gjøre den *kombinerbar* slik at uansett hva kunnskapen besto av, kunne den akkumuleres, samles og ”stokkes som spillkort” uavhengig av tid og rom (Latour 1987: 223). Utstillingene av levende mennesker skulle selv bli en slik ”immutable mobile” – en teknologi for forflytning av kunnskap og makt mellom kontekster. Jeg skal i det følgende forsøke å vise hvordan denne teorien om immutable mobiles kan settes i sammenheng med Hagenbeck’s antropologisk-zoologiske utstillinger og tysk antropologi ved å belyse noen sentrale midler som tas i bruk for omforminga og materialiseringa av kunnskapen om samene. Men først noen ord om tysk antropologi og fysisk antropologiske undersøkelser av samer på utstilling.

Helt sentral i forholdet mellom folkeshow og antropologi var den berømt patologen, arkeologen (før han gikk over til antropologi) og innflytelsesrike venstre-liberale politikeren Rudolf Virchow (1821-1902) (Zimmerman 2001: 386, Stoklund 2003: 30, Poignant 2004: 117). Virchow var lenge de levende utstillingenes viktigste vitenskapelige talsmann (Rothfels 2002:93). Antropologenes studieobjekt var ”naturfolkene” (*Naturvölker*), skriftløse samfunn som i motsetning til de vestlige ”kulturfolkene” (*Kulturvölker*) ikke kunne dokumentere ei historie, og som derfor ble sett på som folk *uten* historie. ”Naturfolk” ble derfor et objekt for *Völkerkunde*, for etnografien, og kunne nærmest i sin helhet studeres av

8 denne ene disiplinen. Tysk (så vel som skandinaviske) antropologi var på denne tida først og fremst dominert av naturvitenskapelige forskere, fremfor alt leger, som var interessert i fysisk antropologi, etnologi og forhistorisk arkeologi. De viktigste organisasjonene i Tyskland var det allerede nevnte Berlin selskap og det nasjonale tysk antropologisk selskap som ble grunnlagt i 1869. Rudolf Virchow ledet begge disse (Zimmermann 2001: 386), se figur 1.

De tidligere omtalte samene fra Tromsø og Karesuando var blant de første i en lang rekke til å bli undersøkt av Berlin selskap for antropologi, etnologi og forhistorie i løpet av tida fram mot 1900 (se Virchow (red.) 1875: 225-30, 28-39, Ecker 1878: 6-16, Virchow (red.)

1879: 143-149, 154, 1891: 478-482, 869). Andre betydningsfulle vitenskapelige institusjoner som foretok tilsvarende undersøkelser var Paris antropologiske selskap (se Mazard 1878: 642-646) og det antropologiske instituttet i Storbritannia og Irland (se Keane 1886: 213-35, Garson 1886: 235-238). Antropologene foretrakk observasjon av materielle objekter – naturfolkenes kropp, gjenstander og observerbare skikker – framfor lingvistiske kilder som reiseberetninger og innfødte informanter. Disse var selvfølgelig ikke uten betydning. I tillegg til sine egne og andres observasjoner kunne antropologene dra veksler på alle skriftlige verker som fantes tilgjengelig om samene – fra Tacitus til Gustaf von Düben. Tyske antropologer så på seg selv som naturforskere og ikke humanister ikke bare fordi de studerte "naturfolk", men også fordi de fokuserte på ting framfor tekst, eller det man gjerne kalte "objekt-leksjonen" (Zimmerman 2003: 387) – også et flittig brukt uttrykk i all utstillingsvirksomhet på denne tida (Brenna 2001: 23). For å øke betydningen av de levende utstillingene måtte de kombineres med nye materielle inskripsjoner, ofte utledet av dem, og som gav opphav til nye "immutable mobiles". Men hvordan tilegne seg, komprimere og samle denne kunnskapen slik at en selv og andre vitenskapsfolk kunne gjøre seg nytte av den? Fotografiet skulle her bli særlig betydningsfullt.

Fig. 1: "Virchows Körpermessungen an der Lappen im Zoologischer Garten zu Berlin".

1. FOTOGRAFIET

Som jeg har vært inne på ble det etter hvert helt vanlig at de fysisk antropologiske undersøkelser av menneskene på utstilling ble komplimentert med fotografisk materiale, i Tyskland var særlig fotografen Carl Gunther

Fig. 2: "Lappländer, brünetter" i Carl Stratz' bok *Naturgeschichte des Menschen* (1904). Fotograf: Carl Günther. Flere av medlemmene fra gruppa fra Kara-sjok/Kautokeino som ble utstilt i 1878 ble også fotografert nakne. Her har jeg imidlertid valgt å gjengi et bilde av det som trolig har vært gruppas leder, Jon Porsanger, hvor vedkommende er iført et lendeklede.

mye brukt. Antropologene anbefalte spesifikke teknikker for å ta fotografier av maksimal vitenskapelig verdi (Virchow et al. 1872). Fysisk antropologiske fotografier, slik som Bertillons "snakkende portrett" (*portrait parlé*), ble utviklet for å demonstrere kroppslige karakteristikk (Poole 1997: 135-136), mens etnografiske bilder skulle vise skikker. Fysisk antropologiske fotografier skulle, så langt det var mulig, gjøre observatøren i stand til å måle det avbildete individet gjennom å se på bildet. Dessuten skulle man kunne sammenligne den

avbildete rasetypen med bilder av andre rasetyperologiske individer tatt av andre fotografer. Fordi man ønsket å sammenligne bilder med hverandre fordret fotograferinga en nøyaktig standardisering. Berlin antropologiske selskap (som de fleste andre) anbefalte at man fjernet mest mulig klær – total nakenhet var idealet. Hvert individ skulle fotograferes både forfra og i profil. Lyssettinga skulle være enkel og klar og subjektet skulle stå foran en lys bakgrunn slik at kroppens konturer kom tydelig fram, se figur 2. Idealet om "naturlig nakenhet", hadde selvfølgelig ikke samme omkostninger for "hvite", "vestlige" folk som for "primitive". Dette forholdet kommer klart til uttrykk i bildene av bayersk ungdom og "Blonder Schwabe" i samme bok som bildet over, se figur 3. Selv om også disse er nakne er det åpnet for posering, førstnevnte lener seg mot en drapert, gresk søyle – selve symbolet på skjønnhet og sivilisasjon.

Størrelsen på bildene skulle også standardiseres. Denne skulle man sjekke om stemte ved å sammenligne minst en av de antropometriske målingene med størrelsen på bildet. Om kalibrering ikke var mulig skulle fotografen plassere en linjal ved siden av subjektet. Fordreiinga som nødvendigvis oppstår når man overfører et tredimensjonalt objekt til et todimensjonalt medium skulle man forsøke å redusere ved å øke kameraavstanden samtidig som man minsket objektivåpninga.

For å få fram de "riktige" rasemessige trekkene gikk man heller ikke av veien for manipulasjon. På samme måte som kunstig lyssetting kunne nedtone en persons mindre flatterende sider, kunne den også brukes til å framheve "avvikende" eller "primitive" trekk (Poole 1997: 117-118). Ved å fjerne hodeplagget, slik at det avdekket hodeskallens frenologiske konturer og gjerne et ugreadt hår, kunne man

Fig. 3: "Blonder Schwabe" i samme bok (Stratz 1904).

formidle et primitivt uttrykk i overensstemmelse med samtidas fysiognomiske stereotyper. Dette forholdet finner vi også tilsvarende eksempler på i Gustaf von Dübens bok *Om*

Lappland och Lapparna fra 1873, der flere av fotografiene og/eller foto objektet er tydelig bearbeidet for å få fram de riktige fysiognomiske stereotypiene. Bestemte ansiktsuttrykk

og positurer ble lest som uttrykk for iboende moralske kvaliteter. Nakenhet var forbundet med primitivitet, natur og det dyriske i mennesket. På to bilder, *se figur 4 og 5*, (fotografen er igjen Günther) av den australske kvinnen "Sussy" (Tagarah fra Palm Island) som reiste rundt på utstillinger i tida 1883-1889, det ene gjengitt i en bok av Alexander Sokolowski fra 1901, det andre i den allerede nevnte boka av Carl Stratz (1904), er originalen tatt i et fotatelier hvor vedkommende står på et gulvteppe mens hun holder høyre hånd mot en stol. I Stratz er teppet og stolen fjernet, bildet er helt strippet for kulturell kontekst. Bildene viser et nakent menneske i et "utvisket" rom hvor idealer om skjønnhet og bluferdighet er helt uinteressant.

I boka *Race, Vision and Modernity* (1997) har Deborah Poole vist at når rasediskursen – på tross av et mangelfullt vitenskapelig belegg – likevel fikk så stor betydning, har dette sammenheng med det enorme nettverket av representasjoner som den inngikk i: "[W]ith no clear-cut basis either in biology or physical appearance, race must be constantly reinvented, reinvoked, and resurrected by being incessantly spoken of, referred to defined and denied" (Poole 1997: 213). Fotografier som eksemplifiserte rasetypologien ble sirkulert i stort omfang i bøker, aviser, på plakater, i utstillinger – og på datidas postkort (*cartes de visite*). Bare i perioden 1860-1890 ble det produsert millionvis av slike postkort (ibid. 1997: 112). Fotografiet tilførte disse representasjo-

Fig. 4: Australske "Sussy" slik hun er gjengitt i Alexander Sokolowskis bok *Menschenkunde* (1901).

Fig. 5: Samme bilde gjengitt i Stratz (1904), men hvor bakgrunnen nå er fjernet.

nene en "virkelighetseffekt" som illustrasjonene manglet. Det finnes forøvrig et utall vitenskapelige og populærvitenskapelige standardverker som delvis eller i sin helhet tar utgangspunkt i bilder fra de levende utstillingene. Det vil si at i tillegg til det publikum de selv nådde, ble fotografiske representasjoner fra disse ut-

stillingene spredt videre i tid og rom. Eksempler på dette er Johannes Rankes *Der Mensch* (1887), Friedrich Ratzels *Völkerkunde* (1885), Herman Ploss og Max Bartels' *Woman: An historical, Gynecological, and Anthropological Compendium* fra 1913 (hvor man blant annet sam-menligner antatt rasemessig variasjon med utgangspunkt i formen på kvinnelige bryst og kjønnsorganer) samt Stratz' *Naturgeschichte des Menschen* (1904) og Sokolowskis allerede nevnte bok *Menschenkunde* (1911). Sokolowski var for øvrig Hagenbecks vitenskapelige assistent! Det var også vanlig at det ble tatt bilder av de utstilte folka og livet deres i leiren, som de sjøl kunne selge til publikum til egen inntekt. Den "korrekte" forståelsen av alle disse bildene var betinget av at observatøren på forhånd var kodet med kulturelle representasjoner fra en rekke andre representasjoner av "rase" og "primitivitet". Representasjonenes effektivitet var avhengig av en uopphørlig utveksling med andre representasjoner, som for eksempel frenologiske illustrasjoner av såkalte "langskaller" og "kortskaller".

2. DET LUCAESISKE APPARAT

Antropogene utviklet mer sofistikerte metoder for å representere hodeskaller enn andre typer representasjoner. Siden sammenligninga av hodeskaller var særlig betydningsfull for raseforskninga var det også viktig at målingene var så ensartet som mulig. Tegning ble ansett som mer anvendelig til akkurat dette enn fotografering fordi man da hadde større kontroll over representasjonen. Fotografiet automatiserte representasjonen slik at bildene langt på vei var fri for personlig påvirkning, men på samme tid var det vanskelig å sikre at representasjonen korresponderte med virke-

Fig. 6: Det lucaesiske apparat. Kilde: *Archiv für Anthropologie*. Bind 6, 1873: 5.

ligheten. Men hvordan kunne man på best mulig måte kontrollere representasjonen? Løsningen ble tegnemaskiner som standardiserte synsinntrykket så vel som tegningen. Den mest betydningsfulle var "det lucaesiske apparat" oppfunnet av den tyske antropologen Gustav Lucae, *se figur 6*. I denne tegnemaskinen var hodeskallen som skulle avbildes fiksert i forhold til en glassplate. Hodeskallen ble betraktet gjennom en linse, eller diopter (sikteskive). Sikteskiven sikret at antropologens blikk holdt et nøyaktig loddrett perspektiv på hodeskallen som ble tegnet på en glassplate. Blekket på glassplaten ble så overført på papir. Resultatet var en geometrisk projeksjon. Det lucaesiske apparat kombinerte friheten til å vise bare de detaljene som var relevant, med fotografiapparatets automatiske nøyaktighet. Dessuten ble tegningene nå målbare og innbyrdes sammenlignbare (Zimmermann 2001: 402-406).

Et interessant aspekt i denne sammenhengen er at geometriske projeksjoner ikke viser ting slik de framstår for det menneskelige øye som benytter seg av perspektivisk projeksjon, det vil si at objektet reduseres til et enkelt punkt (enten i øyet til den som ser eller i kameralinsen) som projiseres på en todimensjo-

nal flate (noe som forvrenger proporsjoner). Den geometriske projeksjonen viser i stedet ting i sine virkelige proporsjoner i en rent metrisk forstand. Det lucaesiske apparat tillot dermed antropologene å lage tegninger fra "ingenstedshen", det var ikke avhengig av et subjekts perspektiv, men framsto som et perspektivløst, objektivt blikk – et "avtrykk" av virkeligheten.

3. MUSEET

Et annet sentralt middel i omforminga og materialiseringa av kunnskap om samene og andre som deltok på de levende utstillingene, var museet og de ulike samlingene som gjerne ble til i kjølvannet av disse. Da reisen til Berlin og Leipzig med samene fra Tromsø/Karesuando var avsluttet, "donerte" Hagenbeck gjenstandene fra utstillinga til Leipziger Museum für Völkerkunde. Det samme skulle han gjøre med de fleste gjenstandssamlingene fra folkeutstillingene. Donasjonene, eller salgene, skulle bringe Hagenbeck medlemskap i det antropologiske selskap både i Hamburg, Berlin og andre steder. Et synlig minne om dette historiske bindeleddet mellom populæretnografi og museumsetnografi er hvordan navnet Carl Hagenbeck er risset inn i en søyle i vestibyen til Museum für Völkerkunde i Hamburg. Tilknytning til selskapet var helt avgjørende for å få solgt etnografiske samlinger til museene. Deltakerne på de levende utstillingene ble også rett som det var brakt inn til museene for å gi informasjon om gjenstander som allerede fantes i samlingene (Rothfels 2002:106-107). Av og til ble også levende mennesker utstilt i museene. Inuitene som Boaz hadde fått brakt til New York ble, som det passet seg for et naturfolk, innlosjert i kjelleren til American Museum of Natural Histo-

Fig. 7: Grupper fra Roros/Jämtland foran det kunstige fjellet i Hagenbecks dyrepark 1926. I bakgrunnen er det for anledningen plantet grantrær. Kilde: Hagenbeck-arkivet.

ry – hvor de også ble vist fram for publikum til bestemte tider.

Den tidligere nevnte Adrian Jacobsen skulle også bli en betydelig etnografisk samler som jobbet for en rekke museer både i Europa, USA og Norge. I 1881 ble han ansatt som samler for Det kongelige etnografiske museum i Berlin. Som Røkkum har påpekt (2005: 127) var gjenstandsformidlinga i "völker-schau-tradisjonen" knyttet opp mot et narrativ om selve ervervelsen. Det var derfor helt på sin plass at Jacobsen ikke bare var en samler: han var en oppdagelsesreisende. Virchow, som også var en av grunnleggerne av Museum für Völkerkunde i Berlin, refererte til samlingene av etnografiske gjenstander som "a factual, objective archive, on which every researcher can independently draw". Dette i motset-

ning til historikernes samlinger av "trykkede" arkiver som ikke eksisterte uavhengig av historikeren, og som forskere som benyttet dette arkivet måtte forholde seg til (Virchow 1886: 69).

4. DE LEVENDE UTSTILLINGENE

Sist, men ikke minst ble de levende utstillingene selv en form for immutable mobile – de var omreisende utstillinger som foregikk innenfor helt faste, standardiserte rammer. De utstilte folka ble presentert i gjengivelser av sitt "naturlige miljø"; det vil si at de bodde i gjengivelser av sine egne tradisjonelle boliger – om ikke medbrakt vanligvis bygd egenhendig med lokalt materiale, ble iført tradisjonelle klær, spiste den lokale motsatsen til sin egen

tradisjonelle mat, og var omgitt av et utsnitt av flora og fauna som ble betraktet som typiske og stedegne for dem, *se figur 7 og 8 (forsiden af Nordisk Museologi)*: "Der er plantet Graner paa deres lille Boplads, saaledes at det hele skal tage sig du som "Lapland", het det om ei utstilling av samer i Århus zoologisk hage så seint som i 1934 (Gjestrum 1995: 100). I den sammenheng kan det være verdt å nevne at Hagenbecks navn også er uløselig knyttet til den moderne dyrehagens gjennombrudd ved at han var den første til å iscenesette dyrene i kulisser som illuderte deres opprinnelige miljø, og ikke i bur som hadde vært vanlig fram til da (Rothfels 2002: 8).

Som nevnt tidligere ble det stilt krav om at deltakerne eksemplifiserte de "riktige" rase-messige typene, men det var også vesentlig at utseendet for øvrig samsvarte med samtidas forestillinger om primitivitet. På samme vis som de utstilte folka, særlig i utstillingenes første fase, gjerne ble utstyrt med det som arrangørene oppfattet som passende eksotiske navn (jamfør Didu?) kunne de også bli "stylet" for å framstå som tilstrekkelig "ville". Et eksempel på det motsatte, men med samme effekt, er sammen fra Karasjok/Kautokeino som ønsket å klippe sitt skulderlange hår kort ved ankomsten til Tyskland i 1878, men som ikke fikk lov til dette av arbeidsgiveren (Thode-Arora 1989). Det samme var tilfelle med en gruppe samoesere som ikke bare hadde klippet hverandre, men også trukket i amerikanske klær før ankomsten til verdensutstillinga i Chicago i 1893 hvor de var engasjert til å stilles ut. Impresarioen så seg nødt til å gripe inn i "sivilisasjons-prosessen", og ei lokalavis kunne seinere rapportere at "the Samoans [were] making a heroic and laudable effort to resume their natural state of barbarism" (Rydell 1984: 67).

Sammenstillinga av mennesker i grupper

var heller på ingen måte tilfeldig, å vise hele familier med både barn og voksne ble viktig, *se figur 9*. Som det heter i et brev fra firmaet Carl Hagenbeck til lensmannen i finsk lappmark datert 30.11.1925: "Hagenbecks [...] ønskade gärna, att [...] arrangera 15 till 20 personer, bestående av 3 till 5 par gifta lappar med 2 till 5 barn, helst i ålder av 1 till 12 år, dessutom några ogifta män och kvinnor". Det ble også stilt krav om at påkledningen var "ekte". Dette var ofte ensbetydende med historiske drakter, eller som det het i en arbeidskontrakt inngått mellom Adrian Jacobsen som representant for firmaet Hagenbeck og "samen Anna Fjellner" (navnet på den egentlige deltakeren var for øvrig Karin, trolig av denne grunn ser det ut til at kontrakten er blitt forkastet) den 20.2.1926: Vedkommende forplikter seg "at bære den dragt og de ting som Hagenbecks fuldmægtig paalegger hende at bære, og som skal gjengive Samernes dragt i tidligere tider og steder". Det finnes også eksempler på at Hagenbeck i utstillinga av norske samer foretrakk bruk av nord-samisk kofte. Tegn på kulturell tilpasning var ikke tillatt så lenge folk var på jobb. De fikk heller ikke bevege seg utenfor det området som representerte deres verden. Ofte var området inngjerdet på en eller annen måte. En av kvinnene som ble utstilt i Jardin d'acclimatation under verdensutstillinga i Paris i 1889 uttalte at: "en saadan Tvang havde de aldrig oplevet. Den Plads som de havde, var indhegnet med et 2 Meter høyt Gjærde og fik de ikke komme udenom dette" (Nordenfjeldsk Tidende 18. april 1889).

Hvordan de ulike folkene skulle opptre, hvilke "autentiske" scener og aktiviteter fra sitt hverdagsliv de skulle vise, fulgte også faste, oppsatte program. Stereotypiske forventninger dikterte mer enn noe annet innholdet i utstillingene. På verdensutstillinga i St. Louis i

- 16 1904 kunne man se igorotter fra Filippinene tilberede og spise hundekjøtt, lettkledde, kvinnelige krigere fra Benin – introdusert som ”amazoner” – som lekesloss med hverandre, og afrikanske ”pygmeer” (hadza-folk) som iluderte halshugging (Buel 1904, Corbey 1995). I den allerede nevnte arbeidskontrakten oppsatt av Hagenbeck står det også at Fjellner erklærer seg villig til ”at føre og fodre de hende anviste rensdyr, nedrive og atter oppbygge telte, fange ren med snare, kjøre med rensdyr samt alt andet der maatte forlanges av hende, og som forefalder i et ”Schow”. Mens de første utstillingene var mer ”passive” blir kravet om opptreden større og oppbygginga av innholdet i utstillingene stadig mer kompleks mot slutten av 1900-tallet. Alt dette bidro til å øke publikums opplevelse av å være

tilstede i det fremmede. Også tilskuerne opplevde å reise. Hagenbecks ”Etiopiske Show” i 1909 var for eksempel bygget opp som en form for reiseskildring som beskrev Hagenbecks innsamling av dyr, men var vel også ment å skulle gi tilskuerne en fornemmelse av delta på turen (Rohfels 2002: 127-129).

De levende utstillingene skulle også bidra til nye vinklinger på forhistorien og produksjonen av kunnskap om denne, de skulle nærmest fremme reisebeskrivelser fra fortiden. Et eksempel på dette er David Friedrich Weinlands roman *Rulaman: Naturgeschichtliche Erzählung aus der Zeit des Höhlenmenschen und des Höhlenbären* (En naturhistorisk beretning fra hulemenneskenes og hulebjørnens tid) fra 1878 som omhandler livet i det forhistoriske Tyskland. Endringer som framkom rundt mid-

Fig. 9: Peder og Inger Danielsen fra Røros bak taujerdet i Ålborg dyrehage, mars 1934. Leiren i bakgrunnen. Gjengitt med tillatelse fra familien Danielsen.

ten av 1800-tallet i synet på tid og historie skulle som sagt medføre at folk i den ikke-vestlige verden også ble oppfattet som forhistoriske (Fabian 1983). På samme måte som de geologiske prosessene som hadde bidratt til jordas dannelse var virksomme og kunne studeres i dag, ble det antatt at også menneskenes kulturelle evolusjon var representert og kunne studeres gjennom eksisterende folk på ulike utviklingstrinn. Kulturelle forskjeller (så vel som fysiske) skulle derfor ikke bare bli forstått i rasemessige termer, men også som korrelater for evolusjonistiske stadier. De "mest primitive" rasene ble sett på som representanter for steinalderen. Hos Hagenbeck var det i hovedsak inuitter og søramerikanske indianere som ble tildelt denne rollen (Rohfels 2002: 114).

VITENSKAP PÅ AVSTAND

Ved å finne opp ulike teknologier for forflytting av kunnskap og makt mellom kontekster, kunne forskerne i Berlin og andre steder dominere - geografisk så vel som kronologisk - koloniale periferier. Antropologene kunne sjøl "reise" gjennom alle kontinenter og historiske perioder bare gjennom å åpne noen skuffer og arkivskap, eller ved å invitere en håndfull fremmede folkeslag til sitt arbeidssted. På slutten av året i 1891 skriver Virchow entusiastisk i sin rapport til Berlin antropologiske selskap:

Ikke noe år tidligere har brakt oss slikt et vell av eksotiske og uvanlige mennesker som dette. Her i selskapet har vi sett Dualla fra Kamerun og negre fra Afrikas vestkyst (de kaller seg Dahome), melanesere og tageler, lapper og "aztecere". De mest fantastiske [medisinske] monstrositeter har stått foran oss [...] – kort sagt, hvert av våre medlemmer har, mens de også har vært her hjemme, vært i stand til å utføre antro-

logiske observasjoner basert på personlige opplevelser. (Virchow (red.) 1891: 869)

Ikke lenge etter opphører selskapets praksis med å undersøke deltakerne på de levende utstillingene. På denne tida ser det også ut som om utstillinga av levende, ikke-vestlige mennesker – med et visst etterslep - forsvinner fra verdensutstillingene. Som innslag på mindre regionale og nasjonale utstillinger har de tilsynelatende holdt seg litt lenger, slik tilfellet var med "Kongolandsbyen" på Frogner i Kristiania forbindelse med Norges jubileumsutstilling i 1914 (Christensen og Eriksen 1992). Tida var over da etnografi kunne leses som framvisninga av folk, og feltarbeid blir nå stadig vanligere. Også museumsantropologien skiftet på denne tida fra en teoretisk klassifisering med fokus på samlingenes indre anatomi til praktisk feltarbeid og rekonstruksjon av originale kontekster (Røkkum 2005:122). Dessuten var det stadig flere, både blant forskerne selv, publikum og presse, som var kritiske til virksomheten (Bruckner 2003:140). I Frankrike hadde man stilt spørsmålsteget ved den vitenskapelige verdien av folkeutstillingene allerede på 1880-tallet (Poignant 2004: 115). På 1900-tallet finnes det bare to korte referanser til folkeshow i Berlin antropologiske selskaps *Verhandlungen*, nærmere bestemt en kinesisk gruppe i 1905 og en "Tscherkessen-Troupe" som ble undersøkt i Berlin zoologiske hage våren 1900. Den siste omtalen av samer i dette tidsskriftet, er en gruppe fra Sverige som i 1897 ble stilt ut i fornøylesstedet Flora von Charlottenburg (Virchow (red.) 1897: 34-117). Det ble med andre ord nå sådd tvil om de levende utstillingenes status som troverdige immutable mobiles – og/eller som grunnlag for konstruksjonen av nye slike. Kunnskapen disse utstillingene skulle "bevege

- 18 uforanderlig” var selv forandret, lot seg ikke lenger komprimere på denne måten, kort sagt, den var blitt for kompleks og ustabil. Som inskripsjoner kunne ikke utstillingene lenger ”dra hvor som helst”, deres reise var blitt forstyrret (cf. Latour 1987: 250).
- Men sjøl om det såes tvil om utstillingenes status som immutable mobile, avvikes ikke praksisen med å stille ut levende mennesker i dyrehager, fornøylesparker og sirkus. Mobiliseringa av ressurser som bygde opp under bildet av samene og andre ikke-vestlige folk som primitive og laverestående fortsatte, men innefor andre nettverk. Den siste levende utstillinga av samer ser ut til å ha funnet sted så seint som i 1933-34 da familien Danielsen og en gruppe sørsamer ble engasjert av den danske sirkusdirektøren Paul Neve til å reise rundt og vise hvordan samefolket i Norge levde. Samtidig skifter folkeutstillingene status fra å være instrumenter for en styrt dannelse som tok utgangspunkt i borgerskapets verdier til å bli folkeforlystelse for massene (Bruckner 2003: 128-129). Utstillingene beveget seg fra opplysning til en voldsomt voksende *kulturindustri*, et begrep som introduseres av Frankfurterskolen nettopp på 1920-tallet (Adorno og Horkheimer 1992). Kultur var ikke lenger en inkorporert del av livet, men noe man kjøpte og forbrukte framførelsen av på fritida. Verdensutstillingene, museene og antropologien slik disse nå framstår i sine offentlige, nasjonale, profesjonaliserte og disiplinære former blir nærmest uforenelige med folkeutstillingene. Folkeutstillingene, på sin side, skulle fra nå av langt på vei avskrives som et useriøst og litt pinlig innslag i vestens kulturhistorie. Dette er, etter min mening, en grov underkjennelse av deres betydning.

LITTERATUR

- Adorno, Theodor.L.W. og Horkheimer, Max: *Kulturindustri. Opplysning som massebedrag*. Cappelen: Oslo 1992.
- Baglo, Cathrine: From Universal Homogeneity to Essential Heterogeneity: On the Visual Construction of the “Lappish Race”. *Acta Borealia*. Nr 2, 2001: 23-39.
- Baglo, Cathrine: Samer fra Varanger på utstilling i Tyskland i 1877? *Varanger Årbok*. 2005: 135-142.
- Brenna, Brita: *Verden som ting og forestilling. Verdensutstillinger og den norske deltakelsen 1851-1900*. Avhandling for dr. art. graden. Universitetet i Oslo: 2001.
- Broberg, Gunnar: Lappkaravaner på villövägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. *Lychnos*. 1981-82: 27-86.
- Buel, J.W (red.): *Louisiana and the Fair. An Exposition of the World it's People and their Achievements*. World's Progress Publishing Co: Saint Louis 1904.
- Bruckner, Sierra. A: Spectacles of (Human) Nature: Commercial Ethnography between Leisure, Learning and, Schaulust. I Penny, Glenn og Bunzl, Matti (red.): *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*. The University of Michigan Press: 2003.
- Corbey, Raymond: Ethnographic showcases, 1870-1930. I Parekh, Bhikhu og Nederveen Pietirse, Jan (red.): *The Decolonialization of Imagination. Culture, Knowledge & Power*. Zed Books: London 1995.
- Christensen, Olav og Eriksen, Anne: *Hvite Løgner. Stereotype forestillinger om svarte*. Aschehoug: Oslo 1992.
- Dias, Nelia: The visibility of difference. Ninteenth-century French anthropological collections. I Mac Donald, Sharon (red.): *The Politics of Display. Museums, Science, Culture*. Routledge: London 1998.

- Ecker, Alexander: *Lappland und die Lappländer. Öffentlicher Vortrag gehalten auf Veranlassung der naturforschenden Gesellschaft und des anthropologischen Vereins in Freiburg i./B am 19. November 1877 in der Aula der Universität bei Gelegenheit der Vorstellung der vier Lappländer unter Führung des Herrn Böhle*. Verlag von Stoll & Bader: Freiburg in Baden 1878.
- Fabian, Johannes: *Time and the other. How anthropology makes it's object*. Columbia University Press: 1983.
- Garson, J.G.: On the Physical Characteristics of the Lapps. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 15, 1886: 235-238.
- Gjestrum, Jon Åge: Utstilling av levende mennesker. Ei historie om samisk kultur og fremmede blikk. *Dugnad*. Nr 1, 1995: 93-109.
- Hagenbeck, Carl: *Dyr og mennesker. Oplevelser og erfaringer af Carl Hagenbeck*. Fr. Bagges Kgl. Hofbogtrykkeri: København og Kristiania 1911.
- Harper, Kenn: *Give me my fathers body. The life of Minik, the New York Eskimo*. Pocket Books: New York 1995.
- Johnsen, Jahn Petter: Latour, natur og havforskere – hvordan produsere natur. *Sosiologi i dag*. Årgang 34, Nr. 2, 2004: 47-67.
- Keane, A.H.: The Lapps: Their Origin, Ethnical Affinities, Physical and Mental Characteristics, Usages, Present Status, and Future Prospects. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Vol. 15, 1886: 213-235
- Kirschenblatt-Gimblett, Barbara: Objects of Ethnography. I Karp, Ivan og Levine, Steven D. (red.): *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*. Smithsonian Institution Press: Washington DC. 1991.
- Kirschenblatt-Gimblett, Barbara: *Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage*. University of California Press: Berkely, Los Angeles og London 1998.
- Law, John: *After Method. Mess in Social Science Research*. Routledge: London og New York 2004.
- Latour, Bruno: *Science in Action*. Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts 1987.
- Latour, Bruno: *Pandoras Hope. Essays on the reality of studies*. Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts og London 1999.
- Leutemann, Heinrich: Nordische Gäste. I *Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt*. 1875: 740: 44.
- Lidchi, Henrietta: The poetics and politics of exhibiting other cultures. I Hall, Stuart (red.): *Representation. Cultural Representation and Signifying Practices*. Sage in association with Open University: London 1997.
- Mazard, M.: Sur un groupe de Lapons en ce moment à Londres. I *Bulletins de la Societè d'Anthropologie de Paris*. Bind 1, 1877: 642-646.
- Poignant, Roslyn: *Professional Savages. Captive Lives and Western Spectacle*. Yale University Press: New Haven og London 2004.
- Poole, Deborah: *Vision, Race and Modernity. A visual economy of the Andean Image World*. Princeton University Press: New Jersey 1997.
- Rothfels, Nigel: *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*. The Johns Hopkins University Press: Baltimore og London 2002.
- Rydell, Robert W: *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876-1916*. The University of Chicago Press: Chicago og London 1984.
- Røkkum, Arne: Nært, vilt og skjønt: Typer og karakterer i etnografiske utstillinger og forestillinger. *Norsk antropologisk tidsskrift*. Vol. 16. Nr. 2-3, 2005: 119-131.
- Schaanning, Espen: *Vitenskap som skapt viten*. Spartacus Forlag: Oslo 1997.
- Schwartz, Werner Michael: *Anthropologische Spektakel. Zurschaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870-1910*. Turia og Kant: Wien, 2001.
- Stoklund, Bjarne: The Role of the International Ex-

- hibitions in the Construction of National Cultures in the 19th Century. *Ethnologia Europea. Journal of European Ethnology*. Vol. 24:1, 1994.
- Svestad, Asgeir: *Oldsakenes orden. Om tilkomsten av arkeologi*. Universitetsforlaget: Oslo 1995.
- Thode-Arora, Hilke: *Für Fuenfzig Pfennig um diese Welt: Die Hagenbeckschen Völkerschauen*. Campus: Frankfurt 1989.
- Virchow, Rudolf: Lecture on the Lucaesian Apparatus. *Verhandlung der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Vol. 4, 1872: 282.
- Virchow, Rudolf. (red.): *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. 1875: 12, 28-39, 225-230, 269.
- Virchow, Rudolf. (red.): *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. 1879: 143-149, 154.
- Virchow, Rudolf (red.): *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. 1891: 478-482, 869.
- Virchow, Rudolf. (red.): *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. 1897: 34-35, 115-117.
- Zimmerman, Andrew: Looking Beyond History: The Optics of German Anthropology and the Critique of Humanism. *Studies of History, Philosophy, Biology and Biomedical Sciences*. Vol. 32. Nr 3. 2001: 385-411.

**Cathrine Baglo, PhD student, Fagenhet for samisk etnografi, Tromsø Museum - Universitetsmuseet*

Address: Tromsø Museum - Universitetsmuseet, Fagenhet for samisk etnografi, 9037 Tromsø
E-mail: cathrineb@tmu.uit.no